

Transformace stranicko-politických systémů

Studie k proměnám soustav politických stran
v soudobých demokraciích¹

MAXMILIÁN STRMISKA*

Abstract: Party Systems Transformations. A Study on Party Systems Changes in Contemporary Democracies

The article is divided into two parts. The first part comments upon methodological issues and challenges of the research into the transformations of competitive party arrangements in the context of contemporary pluralist democracies. It proposes and examines schematics and typology applicable to processes of party system transformations. A number of changes in party arrangements can materialize, which could be studied in various ways. However, this does not mean that any of these ways could be legitimized effectively. It is necessary to assess primarily changes in prevailing party interactions (including the system-making changes in party competition and cooperation patterns) and their impact on the working logic, systemic properties and "outputs" of party system in the wider political system framework. From this point of view, it seems particularly helpful to distinguish between party arrangement changes according to their differing system-making impact and try to explain which kind of changes is likely (or by definition) to bring about system transformation effect. The second part concentrates upon interpretations of the Italian and Japan party arrangements transformations in the 1990s. The two cases are both important and interesting for the comparative research into party systems transformations, because of particular combinations of system-breaking and/or system-making changes, which have played a role here.

Keywords: party system; parties; transformation; typology; competition; democracy.

Tato studie představuje teoreticko-metodologicky orientovaný příspěvek k výzkumu transformací stranicko-politických soustav, a to především kompetitivních stranických systémů v soudobých pluralitních demokraciích. První část stati je zaměřena na otázky pojetí, klasifikace a/nebo typologie transformací systémů politických stran, zatímco druhá část je věnována problematice interpretace proměny stranicko-politické soustavy Itálie a Japonska v letech 1992/1993 až 2002.²

1. Pojetí transformace stranicko-politických soustav

Na úvod je třeba vymezit, co lze a co nelze na základě racionálního zdůvodnění – alespoň v kontextu této stati – považovat za transformaci stranického systému. Jak je vcelku zřejmé, změny, které zaznamenávají soudobé soutěživé stranicko-politické soustavy, jsou (nebo

* Autor je vedoucím Katedry politologie FSS v Brně.
Korespondenci zasílejte na adresu strmiska@fss.muni.cz.

mohou být) různého charakteru a různé jsou či mohou být rovněž jejich důsledky. Pohlíželi-li na systém politických stran jako na souhrn stran v jejich interakci v příslušném širším politickém uspořádání, pak je jasné, že zkoumání změn stranicko-politické soustavy by se mělo soustředit především na dva okruhy otázek, z nichž první se vztahuje ke změnám „jádra“ stranického systému, tedy převládajících vzorců interakcí stran a s nimi spjatého mechanismu, resp. způsobu fungování a reprodukce systému politických stran, druhý pak k sociálně-politické roli či funkci systému politických stran jakožto subsystému začleněného v širším politickém systému. Je však nezbytné připomenout, že rámcově odlišení zmíněných dvou souborů otázek slouží pouze k základní orientaci, tím spíše, že jde o soubory zahrnující řadu komplexních, navzájem propojených problémů. Tuto skutečnost je nutno vzít v úvahu při konstrukci perspektivy – perspektivy pokud možno vícerozměrné – vhodné pro posuzování jednotlivých aspektů změn stranických soustav i celkového „efektu transformace“.

Při této příležitosti se nejprve pokusím o konstrukci jednoduchého modelu transformace stranicko-politické soustavy (viz níže tab. č. 1), zdůrazňujícího jednak moment sepětí (či absence takového sepětí) transformace systému politických stran a širšího politického systému (jehož subsystémem je systém politických stran), jednak dimenze, resp. povahu změn proběhnuvších či probíhajících v rámci stranického systému. Transformace stranické soustavy je zde přitom pojímána jakožto proces změny „jádra“ stranicko-politického uspořádání, tedy převládajících vzorců interakcí stran (jejich soutěže a spolupráce) a logiky fungování a reprodukce stranického systému, popřípadě – pokud jde o „slabou“ verzi proměny – jako proces přeměny systémových vlastností operačních jednotek stranické soustavy a příslušné konfigurace relevantních stranicko-politických formací, který, pokud bezprostředně nevyvolal změnu převládajících vzorců interakcí, vytváří alespoň k takové změně předpoklady a rozšiřuje „nabídku“ v daných podmínkách dostupných modelů fungování dané stranické soustavy.

Tabulka č. 1

Vazba k transformaci politického systému / dimenze proměny soustavy politických stran	Transformace politických stran a systému politických stran není prvotně spjata s transformací politického systému	Transformace politických stran a systému politických stran je prvotně spjata s transformací politického systému
Významné změny počtu a/nebo identity stran (operačních jednotek systému)	A1: Možná a „logická“ varianta transformace	B1: Možná a „logická“ varianta transformace
Změna převládajících vzorců interakcí a způsobu fungování stranického systému	A2: Možná a „logická“ varianta transformace	B2: Možná a „logická“ varianta transformace
Zásadní změna funkce stranického systému v rámci širšího politického systému	A3: Možná, avšak méně pravděpodobná varianta transformace	B3: Možná a „logická“ varianta transformace

Jedná se o velmi zjednodušené schéma (vztahující se ke složitým procesům), jež pochopitelně vyžaduje další, podrobnější komentář. Je třeba připomenout, že jednotlivé varianty transformace, zahrnuté v tomto schématu, by bylo docela dobře možné dále dělit na další varianty či subvarianty, přičemž se tyto (sub)varianty – ovšem nikoli neomezeně, nýbrž v rámci variant typu A a B, mohou prolínat. Tak například varianta transformace A1 může – ale nemusí – být spjata s variantou A2. Podobně můžeme být svědky komplexních procesů transformace zahrnující současně varianty B1, B2 a B3 nebo jen některé z těchto variant. Tak by bylo možné pokračovat dále, včetně rozlišování prvotních a druhotných momentů transformace a povahy vazeb mezi procesy změn stranicko-politických uspořádání. V dalším výkladu se zaměřím na posouzení jednotlivých variant – resp. jejich kombinací – transformace s upřednostněním badatelské perspektivy vycházející ze zázemí teorie systémů politických stran.

Varianta A1

Klíčovou dimenzi této varianty stranicko-politické transformace představuje jednak změna vlastností a dispozic pro role jednotlivých relevantních operačních jednotek (politických stran a hnutí, aliancí či bloků příslušného stranického systému), jednak změna jejich počtu – tedy změna formátu dané soustavy politických stran (viz tab. č. 2).

Tabulka č. 2

Změna vlastností a dispozic pro role jednotlivých politických stran / změna počtu relevantních politických stran	Bez výrazných změn vlastností a dispozic pro role jednotlivých politických stran	S výraznými změnami vlastností a dispozic pro role jednotlivých politických stran
Změna počtu relevantních operačních jednotek stranické soustavy	Změna počtu relevantních stran či formátu stranické soustavy (ve smyslu přechodu mezi dvoustranickým formátem, omezeným a extrémním pluralismem, atomizovaným systémem)	Kombinace A1–A2; změna profilu stranického systému a predispozic pro jeho fungování a reprodukci
Obměna operačních jednotek beze změny formátu stranické soustavy	Změna totožnosti operačních jednotek (politických stran, aliancí); noví aktéři ve „starých“ rolích	Kombinace A1–A2; změna predispozic pro fungování a reprodukci stranického systému

V úvahu je vhodné vzít rovněž okolnost, zda změna vlastností jednotlivých stran a/nebo formátu stranicko-politického uspořádání má – či naopak nemá – bezprostřední důsledky pro typovou změnu stranického systému (viz tab. č. 3). Posouzení této okolnosti by samozřejmě bylo nadbytečné, kdybych se omezil na naprosto zřejmé případy transformace stranicko-politických soustav, což by ovšem znamenalo, že by se kupříkladu prvky „dílečích změn“ či „dílečí diskontinuity“ v široké sféře výzkumu vývoje stranických soustav ocitly mimo zde uplatněný badatelský horizont. Je však třeba připustit, že při setrvávání na rigorózním vymezení transformace stranického systému by zejména „slabé“ verze varianty A1 nebylo možné považovat za příklady systémové transformace.

Tabulka č. 3

Impakt změny vlastnosti a dispozic politických stran a/nebo změny počtu relevantních politických stran	Bez bezprostředních důsledků pro typovou změnu stranického systému	S bezprostředními důsledky pro typovou změnu stranického systému
Dílčí změna počtu relevantních operačních jednotek stranické soustavy anebo obměna operačních jednotek bez změny formátu stranické soustavy	„Slabá“ verze A1 – ve zde uplatněné perspektivě nepravděpodobná; dílčí změny nemají systémotvorný či systémoborný dopad; v takovém případě jde o studium a vysvětlení „dílčích diskontinuit“ či „dílčích změn“ nemajících přímou souvislost s transformací stranicko-politické soustavy	„Silná“ verze A1 (resp. kombinace A1–A2); dílčí změny mají systémotvorný, resp. systémoborný dopad

Nutno ještě dodat, že varianta A1 je – v podstatě nevyhnutelně, jak vyplývá ze způsobu jejího definování – spjata s poněkud neúplnou perspektivou posuzování změn stranicko-politických uspořádání, jejíž heuristický potenciál je omezený. Mimo jiné je zřejmé, že k této variantě lze přiřadit příliš široký okruh jevů a procesů, jež s transformací stranicko-politického uspořádání mohou souviset jen velmi volně. Proto je nevhodné pokoušet se aplikovat model varianty A1 izolovaně.

Varianty A2 a A3

V případě varianty A2 jsme konfrontováni se změnou převládajících vzorců interakcí politických stran a změnou způsobu fungování stranické soustavy, tedy se změnou typu systému politických stran, což usnadňuje ohraničení fenoménu stranicko-politických změn reprezentujících tuto variantu. Pochopitelně mnohé závisí na definování typu systému politických stran a na volbě či modifikaci nabízejících se (nebo eventuálně na tvorbě nových) typologií stranických systémů. Přinejmenším jednomu nepříjemnému teoreticko-metodologickému dilematu (se závažnými „praktickými“ důsledky) však v této souvislosti uniknout nelze. Není totiž možné vyhnout se problému posouzení souvislosti mezi typovou změnou systému a (zásadní) změnou role či funkce stranického systému v rámci širšího politického uspořádání (politického systému). Jde zde o posouzení vazby mezi variantami A2 a A3, o odpověď na otázku, zda je – z hlediska teorie – možná pouze kombinace A2 a A3 anebo zda (a pokud ano, pak za jakých podmínek) se tyto varianty mohou vyskytnout a uplatnit odděleně. Odpověď není přitom tak jednoduchá, jak by se mohlo na první pohled zdát, neboť předpokládá přesné vymezení toho, co vše je (a co již není) typová změna systému politických stran. Vyjdeme-li kupříkladu z klasické Sartoriho typologie systémů politických stran, je naprosto zřejmé, že typové změny zahrnující přechody od kompetitivních k nekompetitivním stranicko-politickým soustavám (a vice versa) jsou spjata se zásadní změnou postavení a funkce stranického systému v rámci širšího politického systému. Mohlo by se tedy jednat o kombinaci A2–A3, kdybychom ovšem

předpokládali, že transformace systému politických stran není prvotně spjata, resp. odvozena od transformace politického systému. Pokud takto odvozena je, pak jde o kombinaci B2–B3. Ve zde upřednostněném teoretickém rámci a specificky v tomto případě sice nevylučují možnost uplatnění kombinace A2–A3, avšak spíše jako méně pravděpodobné varianty. Zbývá tedy posouzení typových změn probíhajících uvnitř kategorií nekompetitivních a kompetitivních soustav. V kategorii nekompetitivních stranických soustav je možné kombinaci A2–A3 a izolovanou variantu A3 prakticky vyloučit (narozdíl od variant B2–B3 a B3), protože lze stěží předpokládat, že by tyto změny nebyly prvotně odvozeny od širších systémových-režimních změn, přičemž s výhradami lze připustit výskyt „slabé“ varianty A2. Při relativně volném pojmání „zásadní změny“ funkce či role stranické soustavy v širším politickém systému lze v případě typových změn probíhajících v rámci kompetitivních stranicko-politických uspořádání připustit uplatnění samotné varianty A2, za jistých podmínek i kombinace A2–A3, přičemž výskyt izolované varianty A3 je nepravděpodobný. Aplikujeme-li při této příležitosti Sartoriho koncepty, lze tvrdit, že například proměna fungujícího dvoustranického systému v umírněný pluralismus (či naopak) by představovala variantu A2, zatímco transformace umírněného pluralismu v pluralismus polarizovaný (a vice versa) anebo umírněného pluralismu či bipartismu v systém predominantní strany by reprezentovaly kombinaci A2–A3 (popřípadě B2–B3).

Tabulka č. 4

Druh změny: v rámci anebo mezi skupinami kompetitivních a nekompetitivních soustav / impakt proměny soustavy politických stran	Změna typu kompetitivních systémů politických stran („kompetitivní v kompetitivní“)	Změna kompetitivních systémů politických stran v nekompetitivní uspořádání a naopak	Změna typu nekompetitivních systémů politických stran („nekompetitivní v nekompetitivní“)
Změna převládajících vzorců interakcí a způsobu fungování stranického systému bez zásadní změny funkce stranického systému v rámci širšího politického systému	V rámci varianty A2 jsou možné proměny nepolarizovaných anebo polarizovaných soustav („nepolarizované v nepolarizované“, „polarizované v polarizované“); sporné je posouzení proměn systémů predominantní strany	Absurdní situace – nemůže nastat	B2 (výskyt varianty A2 možný, leč nepravděpodobný)
Změna převládajících vzorců interakcí a způsobu fungování stranického systému včetně zásadní změny funkce stranického systému v rámci širšího politického systému	Proměny polarizovaných soustav v nepolarizované a naopak; vznik a zánik systémů predominantní strany	B2–B3	B2–B3

Varianty B1, B2 a B3

Z hlediska teorie systémů politických stran jsou tyto varianty spíše obtížně interpretovatelné a tudíž „nezajímavé“, protože v těchto případech transformační procesy nejsou primárně spjaty s děním uvnitř dané soustavy stran či s vývojem příslušného stranického systému nebo jeho jednotlivých operačních jednotek (pokud se vůbec jedná o útvar, který je možné za systém politických stran považovat). Je-li transformace systému politických stran zjevně odvozena od proměny širšího politického systému, nemá smysl pokoušet se tuto transformaci vysvětlovat na základě schémat reflektujících „vnitřní“ logiku fungování a reprodukce stranických soustav. Tím samozřejmě nemá být v nejmenším zpochybněna oprávněnost a nezbytnost studia vztahů mezi fungováním stranické soustavy a širšího institucionálního politického uspořádání, souvislostí a důsledků jejich proměn.³ Je však zapotřebí volit odpovídající badatelské strategie a – v rámci těchto strategií – patřičně rozlišovat význam analyzovaných jevů a procesů. Tam, kde je transformace stranického systému odvozena od proměny politického (institucionálně-politického) systému, nelze efektivně použít stejné výzkumné postupy jako při studiu proměn, jež se zrodily více méně uvnitř stranického systému a/nebo ve sféře vztahů mezi společnostmi a politickými stranami. Teorie systémů politických stran v těchto případech „exogenních“ institucionálně podmíněných transformací nemůže sama o sobě poskytnout klíč k vysvětlení zkoumaných procesů, může však významně přispět k vytváření různých pomocných hypotéz ad hoc.

2. Problémy interpretace transformace stranicko-politických soustav v Itálii a Japonsku

Předcházející teoreticko-metodologický výklad, dotýkající se pojetí změny stranicko-politických uspořádání, poskytuje – jak alespoň doufám – východisko pro rozvíjení nepředpojaté diskuse o interpretaci proměn systémů politických stran v soudobých pluralitních demokraciích. V rámci této studie pochopitelně není možné pojednat danou problematiku v její plné šíři a proto zde bude pozornost věnována pouze dvěma ilustrativním případům proměn stranických soustav Itálie a Japonska, probíhajících v devadesátých letech XX. století.

V italském případě je interpretace proměny soustavy politických stran ovlivněna skutečností, že se jednalo o zjevně drastickou, systémovou změnu, zahrnující proces přeměny typu stranicko-politického uspořádání. V japonském případě jsme pak konfrontováni se zajímavým příkladem ambivalentní proměny stranicko-politického uspořádání s poněkud nejasným vyústěním. V této souvislosti je ovšem třeba připomenout, že jak v Itálii a Japonsku kromě větších či menších proměn počtu, identity, rolí a dispozic relevantních stran došlo k alternaci vládní strany či stran (byť někdejší predominantní japonská Liberálně demokratická strana byla zatlačena do opozice jen nakrátko); v Japonsku pak k akceptování modelu koaličních vlád. Jedná se tedy o proměny typu stranické soustavy (a/nebo, jinak řečeno, zániku „starého“ a vzniku nového stranického systému), projevující se – mimo jiné – ve změnách převládajících vzorců interakcí relevantních politických stran i v proměně hlavních „výstupů“ stranického systému ve vztahu k výkonné moci a k fungování politického pluralismu v širokém slova smyslu. Zároveň je však třeba zdůraznit, že tento fakt sám o sobě nečiní výklad a vysvětlení příčin, důsledků a souvislostí transformace italské a japonské stranicko-politické soustavy snazším, pouze umožňuje efektivnější oddělení jednotlivých rovin analýzy zkoumaných fenoménů a procesů.

Pohlížíme-li na transformaci italského systému politických stran v její klíčové fázi (tj. v období vymezeném lety 1993 a 1996), lze identifikovat – v rámci zde uplatněné teoreticko-metodologické perspektivy – tři okruhy kontroverzních témat, bezprostředně se vztahujících k interpretaci této proměny: a) vztah proběhnuvší typové proměny k předcházejícím změnám (z období počátku devadesátých let), zejména pokud se jednalo o momenty kontinuity a diskontinuity; b) příčiny transformace, charakter faktorů (exogenní anebo endogenní vzhledem ke stranickému systému) určujících dynamiku a vyústění transformace; c) souvislost proměny stranické soustavy a změn vazeb v komplexu stát – strany a stranický systém – společnost. Je ovšem třeba poznamenat, že v závislosti na analýze těchto témat se může měnit i samo pojetí transformace italského stranicko-politického systému; tak jako v jiných případech i zde totiž platí, že pod označení transformace mohou být – ať již z těch či oněch důvodů – subsumovány různorodé procesy, které, přísně vzato, za transformaci stranické soustavy či za organickou součást takové transformace vlastně považovat nelze.

Pokud jde o první z uvedených tematických okruhů, je zapotřebí upozornit na skutečnost, že určité změny v italském stranickém systému nastaly již v období před rokem 1993, především v letech 1990–1992. Nejviditelnější z těchto změn bylo etablování Lombardské ligy a poté Ligy Severu jako relevantní radikální opoziční (v některých ohledech antisystémové) strany, transformace Italské komunistické strany v Demokratickou stranu levice a paralelní vznik Strany komunistické obnovy. Jednalo se však jen o dílčí změny v konfiguraci relevantních stran, změny jejich volebního potenciálu, eventuálně (v případě nástupnických formací Italské komunistické strany) o změny jejich identity, vlastností či dispozic, jež se ovšem neprojevíly – anebo alespoň nestihly projevit – žádným výrazným přerozdělením rolí ani proměnou převládajících vzorců interakcí politických stran. Výsledky parlamentních voleb v roce 1992 s sebou sice přinesly určité posuny přízně voličů svým způsobem potvrzující význam oněch dílčích změn, avšak v žádném případě se nejednalo o „zlomové“ volby; schopnost reprodukce stávajícího stranicko-politického systému nebyla v zásadních ohledech narušena. Proběhnuvší a probíhající změny by se s použitím výše uvedeného schématu daly charakterizovat nanejvýše jako „slabá“ verze A1. Italský systém politických stran a s ním i „režim stran“ (*partitocrazia*), se ovšem relativně rychle zhroutil v následujícím roce. V období od ledna do konce léta roku 1993 akce „Čistých rukou“, namířené proti neobvykle rozbujele, dlouhodobě a systematicky realizované korupci, rozpoutaly morálně-politickou krizi nevídaných rozměrů a intenzity, jež přivedla radikální delegitimaci stranických elit, přičemž mimořádně ničivě postihla právě ty strany, jež představovaly nejvíce privilegované aktéry systému a pilíře „režimu stran“. K delegitimaci politických stran přispělo svým dílem rovněž reformní „nestranické“ hnutí, využívající ke konfrontaci s „režimem stran“ instituce abrogativního referenda.

Podrobný popis krize italského „režimu stran“ není cílem této stati, proto se zde omezím na konstatování, že v podmínkách zmíněné krize nebyla možná nejen reprodukce „starého“ stranického systému či jeho vzkříšení, nýbrž ani rychlé etablování nového stranicko-politického uspořádání s ustáleným mechanismem fungování. V daném případě nelze vlastně hovořit o proměně jednoho typu stranického systému v jiný typ stranického systému: „starý“ systém byl prostě náhle zničen, takže „nová“ stranicko-politická soustava na něj ani nemohla bezprostředně navázat. Celkově zde jednoznačně převažovaly momenty diskontinuity nad prvky kontinuity. Z hlediska vysvětlení průběhu a výsledků transformace může tedy mít posuzování vztahu mezi typovými vlastnostmi italského stranického systému před rokem 1993 a poté jen omezený význam. „Starý“ systém, jak bylo již naznačeno, se nepřeměnil, nýbrž zanikl, přičemž

specifika následujícího „přechodného“ období výrazně ovlivnila proces formování nové stranické soustavy. Je třeba rovněž vzít v úvahu, že změna institucionálního „metasytému“ (změna volebního systému) ještě umocnila působení momentu diskontinuity ve vztahu k předcházejícímu stranicko-politickému uspořádání. Přeživší politické strany, jejich nástupci či fragmenty byly donuceny nejen k změnám svého ideově-programového profilu za účelem revitalizace či znovunalezení zdrojů politické legitimity a volební mobilizace, nýbrž také k revizi volební strategie, včetně pojetí volební soutěže a kooperace mezi stranami ve formě (před)volebních a/nebo permanentních aliancí.

Kolaps „starého“ italského stranického systému byl způsoben v první řadě exogenními faktory – soudním tažením proti korupci politických elit, jež našlo širokou podporu u většiny italské veřejnosti, která tak našla způsob, jak si „vyřídit účty“ s příliš egocentrickým „režimem stran“. Je však třeba dodat, že odpor významné části veřejnosti vůči „režimu stran“ se až do roku 1992 včetně neprojevil takovými změnami ve volebním chování, jež by „starému“ uspořádání znemožnily reprodukci a jež by donutily klíčové aktéry systému ke změně jejich postojů a způsobu jednání.⁴ Nelze tedy říci, že by se „starý“ systém zhroutil primárně kvůli radikální změně poptávky na volebně-politickém trhu; onen systém se zhroutil dříve, než se touha po takové změně stačila otevřeně (ve volbách) projevit. V této souvislosti lze také lépe pochopit komplikovaný vztah mezi proměnou volební-stranické nabídky, trendy ve volebním chování a překážkami, jež se stavěly do cesty stabilizaci nového stranicko-politického uspořádání v období od podzimu 1993 až do roku 2000/2001. Cesta k novému systému stran nebyla v italském případě přímočará, nýbrž zahrnovala výrazné prvky nejistoty a kombinované působení různorodých faktorů, jehož důsledky bylo často těžší možné odhadnout. V této souvislosti lze připomenout jednak rychlou expanzi Vzhůru Itálie, umožněnou – mimo jiné – vakuem, jež po sobě zanechaly tradiční privilegované pravicově-centristické a centristické strany, jednak strastiplný proces etablování se modelu bipolární soutěže širokých aliancí pravého a levého středu (jinak řečeno soutěže dvou hlavních „složených“ pólů).

Silná tendence k bipolarizaci soutěže a volebně-stranické nabídky byla v italském kontextu jasně patrná již ve druhé polovině roku 1993. Nedílnou součástí a zároveň za daných okolností nezbytnou, byť nikoli postačující podmínkou procesu bipolarizace bylo jednak oslabení volebního potenciálu a narušení legitimity někdejších ústředních vládních centristických stran, v první řadě Italské socialistické strany a Křesťanské demokracie, jednak (re)legitimitace dřívější „věčné opozice, resp. bývalých antisystémových stran: Italského sociálního hnutí a Demokratické strany levice jakožto hlavního a „oficiálního“ nástupce Italské komunistické strany. Současně se utvářely předpoklady pro to, aby koaliční potenciál získaly i nové antisystémové formace, v první řadě Liga Severu. V průběhu roku 1993, tudíž ještě před parlamentními volbami v následujícím roce, byly tak eliminovány hlavní znaky, jež charakterizovaly „starý“ stranický systém jako polarizovaný pluralismus. V rámci nového uspořádání, jež však nebylo ještě možné považovat za stabilizovaný stranický systém, se začaly uplatňovat prvky mechanismu příznačného pro umírněný pluralismus.

Ve vztahu k výše uvedeným okruhům aktuálně či potenciálně kontroverzních témat interpretace proměn(y) italské stranické soustavy a na základě předcházejícího výkladu, je vhodné zdůraznit následující momenty. Za prvé; pojetí transformace musí být v daném případě modifikováno tak, aby zahrnovalo jednak kolaps „starého“ stranického systému, jednak existenci „protosystému“ z roku 1993. Je to nezbytné – mimo jiné – pro posouzení prvků kontinuity a diskon-

tinuity, charakterizujících vývoj konfigurace relevantních stran, evoluci způsobu fungování a reprodukce stranické soustavy a jejich „systémových“ vlastností. Za druhé; je třeba vzít v úvahu, že určité proměny probíhaly v rámci stranicko-politického uspořádání i v roce 1994 a poté. Měnil se například počet, totožnost i vlastnosti relevantních a potenciálně relevantních formací. Vliv těchto změn na charakter stranického (proto)systému byl ovšem různý, což bylo dáno především proměnami sociálně-politického a částečně institucionálního kontextu (změnou volebního systému). Nestačí přitom sledovat pouze evoluci v daném období „trvale“ relevantních stran, nýbrž přiměřenou pozornost je zapotřebí věnovat i neúspěchům různých ambiciózních organizačně-politických experimentů, neboť tyto neúspěchy nepochybně významnou měrou – byť převážně nepřímo – ovlivnily profilování systému a jeho vlastností. Lze přitom konstatovat, že zhruba v polovině devadesátých let XX. století nová soustava našla funkční rovnováhu mezi volební poptávkou a volebně-stranickou nabídkou a stala se v zásadních ohledech schopnou reprodukce jako určitý typ stranického systému (jako specifická varianta umírněného pluralismu).⁵ Za třetí; jestliže ve fázi kolapsu „starého“ stranického systému a do značné míry i v bezprostředně následujícím období utváření nového (proto)systému hrály rozhodující roli faktory vzhledem ke stranické soustavě exogenní, postupně se více uplatňovaly činitele endogenní povahy, které pak ve druhé polovině devadesátých let převládaly. Lze říci, že stranictví a politické strany jakožto privilegovaní aktéři intermediárního systému byly postupně rehabilitovány. Současně se však ukázalo, že návrat k „režimu stran“ z éry před rokem 1992 je vyloučen. Za čtvrté; je zjevné, že posouzení změn proběhnuvších v komplexu stát – strany a stranický systém – společnost a jejich středně- a dlouhodobých důsledků je složitou a v mnoha ohledech spornou záležitostí, v neposlední řadě proto, že k posouzení impaktu těchto změn (především eliminace „režimu stran“) je zapotřebí většího časového odstupu. V této souvislosti se omezím na zdůraznění klíčového momentu realizované alternace vládních stran (aliancí), který dodal nový smysl nejen existenci stranického systému, nýbrž celému italskému politickému systému a politickému pluralismu v širokém slova smyslu.

V případě transformace japonské stranicko-politické soustavy se setkáváme s poněkud odlišnou konfigurací hlavních problémů interpretace tohoto procesu. Již z letmého srovnání s proměnami italského stranického uspořádání vyplývá, že role exogenních faktorů byla v japonském případě výrazně menší a že – přinejmenším v některých důležitých ohledech – zde byla rovněž zachována zřetelně vyšší míra kontinuity mezi „starým“ systémem politických stran a „novou“ stranickou soustavou. Vymezení hlavních problémových okruhů nemůže tyto skutečnosti pominout. První okruh problémů je spjat s výkladem postavení a role Liberálně demokratické strany v období devadesátých let XX. století; druhý s interpretací zavedení koaliční praxe a jeho důsledků pro mechanismus systému, třetí soubor problémů, jemuž bude při této příležitosti věnována pozornost, se pak vztahuje k reflexi změn počtu a identity japonských relevantních stran a vlivu těchto změn na profil „nového“ stranického systému a politického pluralismu v širokém slova smyslu.

Všechny zmíněné problémové okruhy – na rozdíl od výše pojednaného italského případu – jednoznačně, zcela bezprostředně souvisí s otázkou změny typu stranického systému, tj. s koncem japonské varianty systému převládající (predominantní) strany – Liberálně demokratické strany. V daném případě je zapotřebí zdůraznit, že rozklad tohoto systému (nazývaného též „systémem pětadesátého roku“ nebo „systémem jedné a půl strany“) byl umožněn souhrou působení strukturálních i ryze konjunkturálních faktorů, mezi nimiž zvláštní místo připadlo

vyostřenému konfliktu mezi frakcemi Liberálně demokratické strany (a rovněž uvnitř některých těchto frakcí), jenž vedl v letech 1992 až 1993 ke vzniku několika nových stran a který, ve svých důsledcích, zamezil liberálním demokratům v dosažení většiny v dolní komoře parlamentu ve volbách roku 1993. Propojení frakčních konfliktů uvnitř Liberálně demokratické strany s širší reformní politickou agendou (včetně změn volebního systému), jež se přeneslo do aktivity nově vzniklých formací, dodalo celému tomuto vývoji „transformační“ rozměr. Zároveň je ale třeba říci, že Liberálně demokratická strana si zachovala postavení nejsilnější jednotlivé politické strany s „většinovým posláním“ a v polovině devadesátých let obnovila své postavení ústřední formace stranické soustavy. Konec predominance někdejšího hlavního a privilegovaného článku stranicko-politického uspořádání nebyl tedy spjat s jeho destrukcí ani s radikální proměnou jeho identity a/nebo zdrojů politické legitimity a volební mobilizace. Tento fakt nutí k opatrnosti při posuzování charakteru a „hloubky“ změn japonské stranické soustavy, byť – sám o sobě – pochopitelně nepostačuje k prohlášení celého tohoto procesu za pouhou quasi-transformaci.

Podobně je tomu v případě reflexe zavedení koaliční praxe a jeho důsledků pro evoluci nového způsobu fungování a reprodukce japonského stranicko-politického uspořádání.⁶ Ustavení koaliční vlády v létě 1993, utvořené nesourodou směsicí osmi „starých“ a „nových“ protivníků Liberálně demokratické strany, nebylo předehrou k etablování mechanismu umírněného pluralismu s pravidelnou alternací vládních koalic, eventuálně s přehledným bipolárním vzorcem stranické soutěže a kooperace. V tomto ohledu se etapa 1993–1994 jeví spíše jako období pouze částečně úspěšného experimentu s vládou bez účasti Liberálně demokratické strany. Po roce 1994 zůstala sice zachována okolnostmi – tj. v první řadě absencí „jednobarevné“ parlamentní většiny – vynucená praxe koaličních vlád, ovšem jednalo se již o vlády s účastí a s (i když zpočátku pouze de facto) vedoucí rolí Liberálně demokratické strany.⁷ Aplikované koaliční sestavy (Liberálně demokratická strana se Sociálně demokratickou stranou, resp. přejmenovanou Socialistickou stranou a se Šintó Sakigake; Liberálně demokratická strana s Liberální stranou a s obnovenou Kómeitó, popřípadě s Konzervativní stranou atp.) příliš nepřispěly ke kultivaci diversifikovaných, alternativních koaličních formulí, nezbytných pro rozvoj a fungování umírněného multipartismu. Nemalou roli zde sehrála slabost opozičních formací, jež měly představovat jádro alternativní koalice. O tom v letech 1997–1998 a poté svědčil jak rozklad Šinšintó, ztělesňující nepovedený pokus o soubornou opoziční stranu, tak přetrvávající obtíže Minšutó (Demokratické strany) se zaujetím postavení dostatečně věrohodné alternativy a efektivní protiváhy vůči Liberálně demokratické straně.

Osobité problémy s sebou přináší interpretace změn počtu, totožnosti a vlastností či dispozic relevantních formací v japonské stranické soustavě po roce 1993 a především posouzení „systémotvorných“ důsledků těchto změn. Je zřejmé, že na tento proces nelze pohlížet pouze z hlediska procesu vzniku a zániku „nových“ či „starých“ stran a/nebo radikálního zvýšení počtu subjektů, jež získaly koaliční potenciál a tudíž – podle sartoriovského kánonu – nárok na statut relevantních stran-aktérů.⁸ Je třeba se tázat, zda a nakolik tento proces souvisel se stabilizací nové konfigurace relevantních stran s přiměřeně konzolidovanou voličskou základnou, s vyhraněným ideově-programovým profilem a rozeznatelnými dispozicemi pro určité role v daném stranicko-politickém uspořádání. V letech 1993 až 1998 se jasně ukázalo, že změna formátu (ve výše naznačeném smyslu) systému nebyla v žádoucí míře doprovázena (re)strukturováním stranického uspořádání. Možnosti takové restruktury ovlivnily – a to spíše nega-

tivně – dva významné momenty: jednak okolnost, že v nové konfiguraci relevantních stran po roce 1992/1993 byly velmi výrazně zastoupeny strany-frakce odštěpené z Liberálně demokratické strany, pro něž bylo obtížné vytvořit či přivlastnit si dlouhodobě efektivní zdroje politické legitimity na základě ideově-programové krystalizace, jednak eroze volebně-politického potenciálu někdejší hlavní opoziční Sociálně demokratické (přejmenované socialistické) strany. Za dané situace bylo – mimo jiné – znehodnoceno tradiční pravo-levé dělítko, přičemž dělítko reformní-protireformní jej nebylo s to plně nahradit. To nepochybně zkomplikovalo pokusy o etablování bipolarity Liberálně demokratické strany a Šinšintó a poté Liberálně demokratické strany a Minšutó jakožto ústředního prvku nového modelu stranicko-politické soutěže. Proces transformace japonské stranicko-politické soustavy – bez ohledu na dramatické epizody vzniku a zániku různých stran – ztratil ve druhé polovině devadesátých let svou dynamiku a dalo by se říci, že uvázl na mrtvém bodě. Prozatímním výsledkem této transformace byl vznik hybridního uspořádání, zahrnujícího kromě reziduí systému dominantní strany (postavení Liberálně demokratické strany jako stále nejsilnější formace s největším vládním-koaličním potenciálem) směsici prvků umírněného (rozšíření počtu aktérů s koaličním potenciálem) a semipolarizovaného pluralismu (specifické postavení Japonské komunistické strany; pouze částečná obměna vládních koalic po roce 1994). Přesná klasifikace takového uspořádání je samozřejmě obtížná, resp. může mít pouze omezený význam.

Nebylo mým cílem se při této příležitosti pokoušet o formulaci jednoznačných závěrů, pokud jde o charakter změn v italské a japonské stranické soustavě v uplynulých deseti letech ani pokud jde o povahu schématu, obecně použitelného ve výzkumu transformací systémů politických stran v soudobých pluralitních demokraciích. Spíše považuji za nezbytné na závěr opětovně zdůraznit, že explance příčin, průběhu a vyústění změn stranických systémů představuje velmi náročný úkol, což vyplývá – mimo jiné – z nutnosti odpovídajícím způsobem analyzovat působení různých faktorů v jednotlivých rovinách fungování a reprodukce daných stranických soustav, včetně interakcí s dalšími aktéry v rámci širšího institucionálně-politického uspořádání. V tomto procesu připadá mimořádně významná a podle mého názoru nezastupitelná role modelům, odvozeným z teoreticko-metodologicky dostatečně zdůvodněných a koherentních typologií stranických systémů, modelům umožňujícím postihnout změny „systémových vlastností“ transformujících se stranických soustav. Nelze však očekávat, že aplikace určitého teoretického modelu poskytne automaticky odpověď na všechny otázky, vztahující se ke zkoumání jednotlivých příkladů transformace a/nebo že taková aplikace může nahradit jejich podrobnou deskripci. To obvykle – až na výjimky, potvrzující pravidlo – není možné. Žádná typologie systémů politických stran, má-li zůstat přehlednou a v dostatečné míře srozumitelnou, což je nezbytná podmínka její účinné aplikace, nemůže zahrnout všechny myslitelné varianty stranicko-politických soustav a jejich změn. Bezprostřední efekt takové aplikace pak často spočívá, zejména jsou-li předmětem studia komplexní transformace stranicko-politických uspořádání, v určité hierarchizaci řešených problémů a s tím souvisejícím „nasměrováním“ popisu a rozboru zkoumaných fenoménů a procesů. Například v italském i japonském případě jsme konfrontováni se změnou typu kompetitivních systémů politických stran („kompetitivní v kompetitivní“; viz tab. č. 4 v první části této stati), přičemž transformace převládajících vzorců interakcí a způsobu fungování stranického systému v italském případě zřetelně zahrnovala výraznou změnu funkce stranické soustavy systému v rámci širšího politického uspořádání, zatímco v japonském případě byl dopad změn v tomto ohledu omezený. Zařazení italského a japonského případu do jedné

kategorie tedy samo o sobě neposkytuje spolehlivé vodítko k posouzení širšího „systémového“ efektu transformace; poskytuje však cenné podněty pro empirický výzkum i pro rozvíjení teoreticky zaměřených úvah, soustředujících se – například – na vztah proměn polarizovaných soustav v nepolarizované a stranicko-politických metamorfóz vyvolaných zánikem systémů predominantní strany.

Poznámky:

1. Tato stať byla zpracována v rámci výzkumného projektu „Volební reformy a stranické systémy“ (GA 407/01/0845).
2. První část této studie vychází z článku P. Fialy a M. Strmisky „Kontinuita a diskontinuita českých stranicko-politických systémů. Metodologická východiska a dilemata komparativního výzkumu transformace soustav politických stran v Českých zemích“, publikovaného v elektronickém časopise Středoevropské politické studie (roč. III, č. 1) v roce 2001. Linie argumentace však byla v některých ohledech modifikována, což souvisí s poněkud odlišným zaměřením předložené studie, zpracované v rámci výzkumného projektu „Volební reformy a stranické systémy“ (GA 407/01/0845).
3. V této souvislosti je vhodné připomenout – aby bylo možné se vyhnout nežádoucímu nedorozumění – že vazbu mezi stranickou soustavou a širším politickým systémem (institucionálně-politickým uspořádáním) nelze ztotožňovat s vazbou mezi stranickým systémem (plus stranami a stranictvím) a společností.
4. Výjimku v tomto ohledu představovalo výše zmíněné reformní hnutí, na němž participovaly různé občanské „nestranické“ iniciativy a disidentské „stranické“ skupinky, využívající k destabilizaci a delegitimaci italského „režimu stran“ abrogativního referenda.
5. Tím samozřejmě není a nemá být řečeno, že se jednalo o „nenarušitelnou“ rovnováhu a o petrifikované uspořádání. Nic takového. Další vývoj ukázal, nakolik je dané uspořádání vulnerabilní.
6. Ve vývoji „systému pětadesátého roku“ lze nalézt dvě epizody koaliční či quasi-koaliční spolupráce Liberálně demokratické strany s nezávislými poslanci (v letech 1976–1979) a s Novým liberálním klubem (v letech 1983–1986; v tomto případě šlo již o formální koalici), vynucené absencí „jednobarevné“ liberálně demokratické většiny v dolní komoře parlamentu.
7. V této souvislosti ponechávám stranou problém dočasného dosažení „jednobarevné“ liberálně demokratické většiny v dolní komoře parlamentu v roce 1997 v důsledku defekcí poslanců jiných stran.
8. Jedinou relevantní stranou, přeživší ze „starého“ uspořádání, jež koaliční potenciál – alespoň prozatím – nezískala, je Japonská komunistická strana.

Vybraná literatura:

- Apter, D. (1999): *Party System Change in Scandinavia since 1970: „Restricted Change“ or „General Change“?*, West European Politics, XXII, n. 3, July 1999: 139–158.
- Bartolini, S., D'Alimonte, R. (1998): *Majoritarian Miracles and the Question of Party System Change*, European Journal of Political Research, XXXIV, 1998: 151–169.
- Bartolini, S., Chiaramonte, A., D'Alimonte, R. (2002): *Maggioritario finalmente? Il bilancio di tre prove*, in: D'Alimonte, R., Bartolini, S. (red.): *Maggioritario finalmente? La transizione elettorale 1994–2001*, il Mulino, Bologna: 363–379.
- Beonio-Brocchieri, P. (1971): *I movimenti politici del Giappone*, Ubaldini Editore, Roma.
- Bouissou, J.-M. (2001): *Party Factions and the Politics of Coalition: Japanese Politics under the „System of 1955“*, Electoral Studies, XX, n. 4, December 2001: 581–602.
- Calise, M. (1993): *Remaking the Italian Party System: How Lijphart Got It Wrong by Saying It Right*, West European Politics, XVI, n. 4, October 1993: 545–560.

- Cotta, M. (1992): *Continuità e discontinuità nei sistemi partitici europei*, in: Calise, M. (red.): *Come cambiano i partiti*, il Mulino, Bologna: 207–241.
- Cotta, M. (2002): *Dopo tre elezioni: il sistema politico italiano a dieci anni dalla crisi*, in: D'Alimonte, R., Bartolini, S. (red.): *Maggioritario finalmente? La transizione elettorale 1994–2001*, il Mulino, Bologna: 17–40.
- Daalder, H.: *The Dutch Party System: From Segmentation to Polarization – And Then?*, in: Daalder, H. (red.): *Party Systems in Denmark, Austria, Switzerland, The Netherlands, and Belgium*, Frances Pinter, London: 193–284.
- D'Alimonte, R. (1998): *The Italian Elections of 1996*, European Journal of Political Research, XXXIV, 1998, s. 171–174.
- D'Alimonte, R., Bartolini, S. (1997): *„Electoral Transition“ and Party System Change in Italy*, West European Politics, XX, n. 1, January 1997: 110–134.
- Daniels, P. (1999): *Italy: Rupture or Regeneration?*, in: Broughton, D., Donovan, M. (red.): *Changing Party Systems in Western Europe*, F. Pinter, London, New York: 71–95.
- Di Virgilio, A. (1994): *Dai partiti ai poli. La politica delle alleanze*, Rivista Italiana di Scienza Politica, XXIV, n. 3: 493–547.
- Di Virgilio, A. (1996): *Le alleanze elettorali. Identità partitiche e logiche coalizionali*, Rivista italiana di scienza politica, XXVI, n. 3, Dicembre 1996: 519–584.
- Di Virgilio, A. (2002): *L'offerta elettorale: la politica delle alleanze si istituzionalizza*, in: D'Alimonte, R., Bartolini, S. (red.): *Maggioritario finalmente? La transizione elettorale 1994–2001*, il Mulino, Bologna: 79–130.
- Donovan, M. (1997): *A Turning Point that Turned? The April 1996 General Election in Italy*, West European Politics, XX, n. 1, January 1997: 34–53.
- Donovan, M., Broughton, D. (1999): *Party System Change in Western Europe: Positively Political*, in: Broughton, David, Donovan, Mark (ed.): *Changing Party Systems in Western Europe*, London, New York, Pinter: 255–274.
- Farneti, P. (1985): *The Italian Party System (1945–1980)*, F. Pinter, London.
- Farrell, D. M. (1999): *Ireland: A Party System Transformed?*, in: Broughton, D., Donovan, M. (red.): *Changing Party Systems in Western Europe*, London, New York, Pinter: 30–47.
- Fiala, P. Strmiska, M. (1998): *Teorie politických stran*, Brno, Barrister & Principal.
- Fiala, P. Strmiska, M. (2001): *Kontinuita a diskontinuita českých stranicko-politických systémů. Metodologická východiska a dilemata komparativního výzkumu transformace soustav politických stran v Českých zemích*, Středoevropské politické studie, III, č. 1, 2001 (<http://www.iips.cz/cisla/texty/clanky/kontinuita101.html>).
- Galli, G. (2001): *I partiti politici italiani (1943/2000)*, Rizzoli, Milano, nové aktualizované vydání.
- Garber, W. (1998): *Electoral Reforms, Electoral Outcomes, and Party System Change in Italy*, APSA Papers, (<http://pro.harvard.edu/papers/11/>).
- Hrebenar, R. J. (2000a): *The Changing Postwar Party System*, in: Hrebenar, R. J., Berton, P., Nakamura, A., Stockwin, J. A. A.: *Japan's New Party System*, Westview Press, Boulder: 1–35.
- Hrebenar, R. J. (2000b): *The New Parties of the Second Party System*, in: Hrebenar, R. J., Berton, P., Nakamura, A., Stockwin, J. A. A.: *Japan's New Party System*, Westview Press, Boulder: 149–166.
- Hrebenar, R. J. (2000c): *The Future of the Second Japanese Party System*, in: Hrebenar, R. J., Berton, P., Nakamura, A., Stockwin, J. A. A.: *Japan's New Party System*, Westview Press, Boulder: 301–309.
- Hrebenar, R. J., Nakamura, A. (2000): *The Liberal Democratic Party: Still the Most Powerful Party in Japan*, in: Hrebenar, R. J., Berton, P., Nakamura, A., Stockwin, J. A. A.: *Japan's New Party System*, Westview Press, Boulder: 85–147.
- Chiaramonte, A. (1994): *Gli effetti distorsivi del nuovo sistema elettorale*, Rivista Italiana di Scienza Politica, XXIV, n. 3, dicembre 1994: 687–714.
- Christensen, R. (2000): *Ending the LDP Hegemony: Party Cooperation in Japan*, University of Hawaii Press, Honolulu.
- Ignazi, P. (1997): *I partiti italiani*, il Mulino, Bologna.

- Katz, Richard S. (1996): *Electoral Reform and the Transformation of Party Politics in Italy*, Party Politics, II, n. 1, 1996: 31–53.
- Kunc, J. (2000): *Stranické systémy v re/konstrukci. Belgie, Itálie, Španělsko, Československo, Česká republika*, Sociologické nakladatelství, Praha.
- Laver, M., Kato, J. (2001): *Dynamic Approaches to Government Formation and the Generic Instability of Decisive Structures in Japan*, Electoral Studies, XX, n. 4, December 2001: 509–527.
- Lipset, S. M., Rokkan, S. (1967): *Cleavage Structures, Party Systems, and Voter Alignments: An Introduction*, in: Lipset, S. M., Rokkan, S. (red.): *Party Systems and Voter Alignments: Cross-National Perspectives*, The Free Press/Collier-Macmillan, New York, London: 1–64.
- Máchal, M. (1998): *Systém japonských politických stran 1945–1998*, in: Strmiska, M. (red.): *Politické strany a stranické systémy v mimoevropských zemích II.*, MPÚ MU, Brno: 45–80.
- Magone, J. M. (1998): *The Logics of Party System Change in Southern Europe*, in: Pennings, P., Lane, J.-E. (red.): *Comparing Party System Change*, Routledge/ECPR, London, New York: 217–240.
- Mair, P. (1987): *The Changing Irish Party System. Organisation, Ideology and Electoral Competition*, Frances Pinter, London.
- Mair, P. (1997): *Party System Change. Approaches and Interpretations*, Clarendon Press, Oxford.
- Mair, P., Sakano, T.: *Japanese Political Realignment in Perspective: Change or Restoration?*, Party Politics, IV, n. 2, April 1998: 177–201.
- Mair, P., Smith, G. (1984): *Introduction. How Are West European Systems Changing?*, in: Bartolini, S., Mair, P. (red.): *Party Politics in Contemporary Western Europe*, Frank Cass, London: 1–2.
- Melchionda, Enrico (2002): *L'alternanza prevista. La competizione nei collegi uninominali*, in: Pasquino, Gianfranco (ed.): *Dall'Ulivo al governo Berlusconi. Le elezioni del 13 maggio 2001 e il sistema politico italiano*, il Mulino, Bologna: 23–105.
- Morlino, L. (1992): *Partiti e consolidamento democratico nel Sud Europa*, in: Calise, M. (red.): *Come cambiano i partiti*, il Mulino, Bologna, s. 243–274.
- Morlino, L. (1996): *Crisis of Parties and Change of Party System in Italy*, CEACS (Centre for Advanced Study in the Social Science), Estudio/Working Paper 1996/77, March 1996 (<http://HOME.march.es/ijm/ceacs/MORLIN96.HTM>).
- Morlino, L. (1998): *Democracy between Consolidation and Crisis: Parties, Groups and Citizens in Southern Europe*, Oxford University Press, Oxford.
- Mulgan, A. G. (2000): *The Dynamics of Coalition Politics in Japan*, Asia-Pacific Review, VII, n. 2, November 2000: 66–85.
- Newell, J. I., Bull, M. J. (1997): *Party Organisations and Alliances in Italy in the 1990s: A Revolution of Sorts*, West European Politics, XX, n. 1, January 1997: 81–109.
- Pappalardo, A. (1996): *From Polarized Pluralism to Moderate Pluralism: Sartori's Model and the Italian Transition*, CEACS, Estudio/Working Paper 1996/82, March 1996 (<http://www.march.es/ijm/ceacs/PA00A296.HTM>).
- Pappalardo, A. (2002): *Il sistema italiano fra bipolarismo e destrutturazione*, in: Pasquino, G. (red.): *Dall'Ulivo al governo Berlusconi. Le elezioni del 13 maggio 2001 e il sistema politico italiano*, il Mulino, Bologna: 199–237.
- Park, Ch. H. (2000): *The LDP's Conservative Shift*, Asia-Pacific Review VII, n. 2, November 2000: 51–65.
- Park, Ch. H. (2001): *Factional Dynamics in Japan's LDP since Political Reform: Continuity and Change*, Asian Survey, XLI, n. 3, May–June 2001: 428–461.
- Pasquino, G. (1996): *Italy. A democratic regime under reform*, in: Colomer, Josep M. (ed.): *Political Institutions in Europe*, London, New York, Routledge: 138–169.
- Pasquino, G. (1997): *No Longer A „Party State“? Institutions, Power and the Problems of Italian Reform*, West European Politics, XX, n. 1, January 1997: 34–53.
- Pennings, P. (1998): *The Triad of Party System Change: Votes, Office and Policy*, in: Pennings, P., Lane, J.-E.: *Comparing Party System Change*, Routledge, London, New York: 79–100.
- Quei Quo, F. (1995): *Japanese Politics: Changes and Continuity*, BCPSA Paper, (<http://www.sfu.ca/igs/Quo.html>).

- Richardson, B., Patterson, D. (2001): *Political Traditions and Political Change: The Significance of Postwar Japanese Politics for Political Science*, Annual Review of Political Science, IV, 2001: 93–115.
- Rokkan, S. (1999): *Cleavages and Their Political Translation*, in: Flora, P. (ed.): *State Formation Nation-Building and Mass Politics in Europe. The Theory of Stein Rokkan*. Oxford, Oxford Univ. Press, s. 278 – 302.
- Sakamoto, T. (1999): *Explaining Electoral Reform: Japan versus Italy and New Zealand*, Party Politics, V, n. 4, January 1997: 419–438.
- Sani, G., Segati, P. (2002): *Fratture sociali, orientamenti politici e voto: ieri e oggi*, in: D'Alimonte, R., Bartolini, S. (red.): *Maggioritario finalmente? La transizione elettorale 1994–2001*, il Mulino, Bologna: 249–281.
- Sartori, G. (1976): *Parties and Party Systems. A Framework for Analysis, I.*, Cambridge University Press.
- Sartori, Giovanni (2002): *Il sistema elettorale resta cattivo*, in: Pasquino, Gianfranco (ed.): *Dall'Ulivo al governo Berlusconi. Le elezioni del 13 maggio 2001 e il sistema politico italiano*, il Mulino, Bologna: 107–115.
- Shinichi, K. (1999): *LDP-Liberal Coalition Prospects*, Japan Quarterly, II, n. 2, April–June 1999: 4–9.
- Strmiska, M. (1995): *Italské politické strany (1945–1994)*, Masarykova univerzita, Brno.
- Strmiska, M. (1997): *Křesťanská demokracie a její alternativy. Křesťanský centrismus a populismus v italském kontextu (1945–1996)*, in: Fiala, P. (red.): *Křesťanské alternativy v politice*, Centrum pro studium demokracie a kultury, Brno: 93–117.
- Strmiska, M. (2000): *Studie k utváření italského multipartismu (1994–1999). Enigma „středu“ a bipolarnita*, Politologický časopis, VII, č. 2: 109–130.
- Sundberg, J. (1999): *The Enduring Scandinavian Party System*, Scandinavian Political Studies, XXII, n. 3, September 1999: 221–241.
- Vallauri, C. (1994): *I partiti italiani da De Gasperi a Berlusconi*, Gangemi Editore, Roma 1994.